

Євген Чернецький

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Дрібношляхетський архів на Правобережній Україні в XIX столітті на прикладі Федкевичів з Київської губернії

Внаслідок поділів Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. в межах Російської імперії опинилися терени, на яких мешкали десятки тисяч дрібношляхетських родів. Наприкінці XVIII та впродовж першої третини XIX ст. практично всі вони подавали клопотання та документи на доказ дворянської гідності. Частина дрібної шляхти була тоді визнана в російському дворянстві. В другій половині 1820-х рр. офіційний Санкт-Петербург розпочав розробку планів щодо подальшої долі дрібної шляхти. У зв'язку з Листопадним повстанням (1830–1831 рр.) розв'язання цієї проблеми стало одним з інструментів боротьби російського уряду з польським впливом, зокрема, на Правобережній Україні. Впродовж 1832–1864 рр. була позбавлена шляхетських та дворянських прав вся нелегітимована шляхта, а також більшість так званих дворян 2-го розряду – легітимованої шляхти, яка не мала маєтків¹.

Фонди установ дворянського самоврядування та державних установ, що зберігаються в архівах України, містять великі обсяги документів, які дрібна шляхта подавала на доказ свого благородного походження, а також пов'язаного з ними листування, рішень, витягів тощо². Документи, що подавалися шляхтою, були переважно засвідченими витягами, хоча певну частину цих джерел складають оригі-

¹ С. Лисенко, Є. Чернецький, *Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)*. Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія, Biała Cerkiew 2007, wyd. 2, popr. i uzup., s. 15–61.

² Є. Чернецький, *Джерела з генеалогії шляхетських родів в архівосховищах Правобережної України: структура, стан та перспективи досліджень*, [w:] Tenże, *Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Джерела, структура стану, роди, Biała Cerkiew 2007, s. 49–59.

нальні документи. З цього видно, що дрібна шляхта витратила досить значні суми на облятування документів, що засвідчує значення, яке вони займали в її житті. Завдяки такому ставленню до документу в кожній дрібношляхетській родині мала існувати збірка, яку ми окреслюємо як дрібношляхетський архів. Вочевидь такий архів складався не з тисяч чи навіть сотень, а лише з десятків документів.

Доля багатьох тисяч дрібношляхетських архівів Правобережної України досі лишається не вивченою, разом з тим вона є очевидною. Після Січневого повстання були декласовані залишки дворян 2-го розряду. Практично для всієї декласованої дрібної шляхти 1864 рік, коли вийшов указ про припинення провадження всіх справ про дворянство „колишньої шляхти”, став межею, за якою зібрані в їхніх архівах документи втрачали практичне значення. З цими документами вже не пов’язувалися жодні надії на майбутнє, сподівання вибороти втрачені права, а також захиститися в щораз складнішому сьогоденні.

Що ж мало статися з дрібношляхетськими архівами за таких обставин? Свою версію їхньої долі виклав у драмі „Мартин Боруля” (1886 р.) український письменник Іван Карпенко-Карий (Іван Карпович Тобілевич), який походив з дрібношляхетської родини Тобілевичів герба Тривдар. „Мартин Боруля” був написаний ним за мотивами історії власної родини, яка впродовж XIX ст. виборювала свої права, як і більшість правобережної дрібної шляхти. Таким чином, у цій драмі міститься ставлення талановитого представника дрібношляхетського середовища до процесів легітимації і декласації, що набуло форми художнього твору. Прикметним є фінал драми, в якому її головний герой спалює документи про власне благородне походження. В цьому епізоді сконцентрувалася безсилля та ненависть до імперської системи, що систематично нищила славу і гідність річпосполитської шляхти, а також увиразнення великих соціальних змін, які відбулися в дрібношляхетському середовищі в XIX столітті. Декласована шляхта почала з меншою погордою дивитися на українське селянство, поступово перейняла його козацький міф, а також знайшла своє місце в інтелігенції та підприємстві.

Слід зауважити, що в цьому новому житті старі документи не лише не мали практичного значення, але й суперечили ідеям, які супроводжували процеси формування української нації, в яких дрібна шляхта брала активну участь. Українським політичним міфом стало козацтво, а шляхта і її Річ Посполита сприймалися як вороже по відношенню до козацтва минуле. Тому не дивно, що вже наприкінці XX ст. нащадки дрібної шляхти в Україні переповідали своїм дітям ле-

генди про козацьку славу своїх предків, не маючи жодного уявлення про їхні справжні подвиги на полях битв під Віднем чи Хотинном.

Цілком ясно, що паління дрібношляхетських архівів не було поширеною практикою, а лише художнім образом, символом незворотності змін, що охоплювали сотні тисяч нащадків гонорового стану. Ці документи, позбавлені уваги та опіки, поступово гинули. Нова увага до них наприкінці XIX – на початку XX ст. була пов'язана з модою на колекції старовини, що врятувало останні пам'ятки, які пережили другу половину XIX століття. Відомий автору приклад стосується родини Савицьких герба Сліповрон з Білої Церкви. Наприкінці XIX чи на початку XX ст. Лук'ян, старший з братів Савицьких, мав якийсь старовинний документ, який його нащадки описали через сто років як „грамоту на великий спадок написану золотими літерами”. Цей документ Лук'ян продав „купцю” за „купу золота”, а його син Іван, який не встиг завадити цьому, до самої смерті не вибачив батькові втрати цієї родової реліквії. Так зникла величезна кількість документів і лише деякі з них опинилися в музейних та архівних збірках.

Яким же був дрібношляхетський архів? Унікальним прикладом такого архіву є випадково збережена збірка документів Федкевичів із с. Ріжки Таращанського повіту Київської губернії.

Предки цього роду Герасим і його син Артемій Федкевичі на початку XVII ст. переселилися з Мінського до Київського воєводства, осіли в Черняхівській волості панів Немиричів та належали до клієнти останніх, зокрема київського підкоморія, а згодом одного з авторів Гадяцької унії і канцлера Великого князівства Руського Юрія Немирича. Їхній онук і син Остафій Федкевич був помітною постаттю в оточенні гетьмана Івана Виговського і обіймав посади корсунського полковника та генерального писаря Українського гетьманату. Остафій був нобілітований та отримав у ленне володіння с. Шендерівка в Корсунського старостві. Його син Костянтин чи Остафій-Костянтин сформував маєтковий комплекс у Київському і Волинському воєводствах, що складався переважно із заставних маєтків. Його сини новгородський скарбник Ян і овруцький городничий Міхал зробили кар'єри в середовищі київської і луцької палестри, були активними діячами місцевих сеймиків та належали до середовища православної шляхти. Врешті-решт більшість маєтків Федкевичів зосередив у своїх руках Міхал, який помер у середині XVIII ст., не залишивши нащадків, а вся його фортуна опинилася в руках племінників та інших родичів. Надалі рід Федкевичів репрезентували нащадки Томаша, який був сином Базиля та небожем Яна і Міхала. Через нез'ясовані обставини То-

маш вів скромне життя в середовищі чиншової шляхти с. Василівка поблизу Житомира, а його сини перед загрозою перетворення на селян переїхали до с. Ріжки у Білоцерківському старостві³. В 1832 р. їхні нащадки були легітимовані Київським дворянським депутатським зібранням та записані до шостої частини родовідної книги дворян Київської губернії⁴.

На початку 1840-х рр. це рішення було скасоване, а самі Федкевичі записані до однодворців⁵. Саме тоді, коли соціальна доля Федкевичів вже була визначена, ще тривала історія їхнього родового архіву, що складався з 28 документів.

12 листопада 1842 р. Київське губернське правління ухвалило надіслати розпорядження Таращанському земському суду. В ньому йшлося про негайне спонукання Федкевичів до запису в однодворці чи громадяни. Також вимагалось відібрати у Федкевичів документи⁶. Маємо зазначити, що така процедура була передбачена російським законодавством. Вона стосувалася виключно документів, виданих дворянськими депутатськими зібраннями, та передбачала їхнє відібрання, знищення, а також знищення у всіх актових книгах, якщо їх туди вносили під час облятування. Йшлося, власне, лише про дворянські грамоти та засвідчені копії легітимаційних протоколів. Відомо, що у Федкевичів був лише останній документ, який і мали у них відібрати. Всі інші, родові документи (метрики, родинні списки, свідоцтва про запис під час ревізії, витяги з актових книг, малюнки гербів тощо) були власністю Федкевичів і влада не мала до них жодного стосунку та, власне, і не претендувала на їхнє відібрання.

Проте зла доля пильнувала Федкевичів. Суд не спромігся відібрати у них засвідчену копію легітимаційного протоколу. Виявилось, що Федкевичам вдалося домовитися з титулярним радником Муромцо-

³ Держархів Житомирської обл., зesp. 146, inw. 1, sygn. 1189; Держархів Київської обл., зesp. 1, inw. 295, sygn. 29234; зesp. 782, inw. 1, sygn. 12285, 12286; inw. 2, sygn. 782; В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея, *Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 2. Військове товариство*, Кіjów 2008, s. 111; В. Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія*, Кіjów 2010, s. 723; В. Липинський, *Твори. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького*, Filadelfia 1980, t 2; *Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich w księgach Metryki Koronnej poł. XVI – poł. XVII w.*, oprac. H. Boriak, N. Jakowenko, W. Krawczenko, L. Demczenko, K. Wysłobokow, Warszawa 2005 [www.archives.gov.ua].

⁴ Держархів Київської обл., зesp. 1, inw. 295, sygn. 29234, ark. 17, 60–60 v., 75–75 v.; зesp. 782, inw. 1, sygn. 12285, ark. 28–32, 36–36 v., 39 v.–40 v.

⁵ Держархів Київської обл., зesp. 782, inw. 1, sygn. 12285, ark. 83–84 v.

⁶ Держархів Київської обл., зesp. 1, inw. 295, sygn. 29234, ark. 12–13 v.

вим з Житомира, який взяв на себе обов'язки добитися для них дворянства. Йому Федкевичі і віддали свої документи, про що отримали розписку.

Таращанський земський суд після отримання з Ріжок таких відомостей негайно повідомив Житомирську міську поліцію про необхідність розшукати Муромцова, відібрати у нього документи про дворянство Федкевичів та надіслати їх до Київського губернського правління⁷. Муромцова розшукали і документи він віддав не лише про дворянство Федкевичів, а взагалі всі, що мав. 27 липня ці 28 документів були надіслані при рапорті Житомирської міської поліції до Київського губернського правління⁸. 10 серпня правління заслухало рапорти різних установ щодо дій у справі Федкевичів та ухвалило, зокрема, таке: „Представленные же Житомирской полицией документы, уничтожив крестообразным прочерчением, хранитъ приобщенными к делу”⁹. А ще через півтора місяця, 23 вересня 1843 р. Київське губернське правління ухвалило „дело это считать конченным”¹⁰.

Так у тоненькій справі, що була започаткована щодо стягнення боргу в 60 копійок за використання простого замість гербового паперу, на півтора століття сховали королівські привілеї та інші документи XVII – першої третини XIX ст., що й становили родовий архів Федкевичів з Ріжок.

Відлуння подій в Житомирі напевно докотилося і до Ріжок. Документи були останньою надією Федкевичів. Їхня втрата ставила крапку на шляхетському та дворянському титулах та густо засіяла в серцях Федкевичів дух непокори, який призвів згодом до їхнього масового переходу з православ'я на так званий штундизм (одну з протестантських течій в Україні).

Разом з тим слід відзначити, що в Києві на Федкевичів чекали. Рішення Київського губернського правління про знищення їхніх документів „крестообразным прочерчением” не було виконане. Потерті папери, що лежали не в палацах, а в хатах, досі зберігаються без жодного перекреслення в архіві Київського губернського правління, що встиг перетворитися на один з фондів Державного архіву Київської області.

⁷ Держархів Київської обл., зesp. 1, inw. 295, sygn. 29234, ark. 14–14 v., 19.

⁸ Там же, ark. 15–15 v.

⁹ Держархів Київської обл., зesp. 782, inw. 1, sygn. 12285, ark. 79–80.

¹⁰ Держархів Київської обл., зesp. 1, inw. 295, sygn. 29234, ark. 92–93 v.; зesp. 782, inw. 1, sygn. 12285, ark. 89–90 v.

За своєю структурою архів Федкевичів складається з оригінальних документів, засвідчених копій та незасвідчених документів. Їх можна поділити на публічні, приватновласницькі і приватні документи переважно часів Речі Посполитої, а також документи державних установ Російської імперії.

До публічних актів слід віднести витяги з актових книг Житомирського гродського суду двох лаудум Київського сеймику, а також три оригінальних листа короля Августа II із запрошенням овруцького городничого Міхала Федкевича на сейми.

Приватновласницькі акти архіву Федкевичів складаються з трьох оригінальних документів початку XVIII ст. на заставні маєтки, тринадцяти витягів кінця XVII та XVIII ст. маєткових і судових документів з актових книг Вінницького, Володимирського, Житомирського, Київського, Кременецького і Луцького гродських та Київського головного судів, два з яких містять привілеї королів Міхала I та Августа II, а також одного витягу з актової книги Люблінського коронного трибуналу.

До приватних документів ми відносимо три генеалогічні таблиці роду Федкевичів, на звороті одної з яких є копія листа 1787 р. головного управління Білоцерківським графством у судовій справі економічної юрисдикції¹¹.

Документи державних установ Російської імперії складаються з витягів рішень Київського дворянського депутатського зібрання, Таращанського земського суду та Тимчасового присутствія Герольдії 1830–1840-х років¹².

Документи архіву Федкевичів відображають процес формування їхнього маєткового комплексу в другій половині XVII та першій половині XVIII ст., активну участь членів роду в діяльності Київського сеймику, боротьбу одної з гілок роду за збереження шляхетського статусу в другій половині XVIII та першій половині XIX століть. В географічному відношенні ці документи охоплюють Брацлавське, Волинське, Київське, Люблінське воєводства та Варшаву за часів Речі Посполитої, а в XIX ст. стосуються переважно Київської губернії та Санкт-Петербургу. В них відображені епізоди з історії латифундій Радзівіллів, Тишкевичів, Яблоновських, а також політичної історії кінця XVII – першої третини XVIII століть.

¹¹ Szczegółowo o liście z 1787 r i jego znaczeniu patrz: Є. Чернецький, *Чародій із Северинівки Білоцерківського графства (1787 р.)*, [w:] *X Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева*. 24 лютого 2012 р., Biała Cerkiew 2012, s. 26–30.

¹² Держархів Київської обл., zesp. 1, inw. 295, sygn. 29234, ark. 16–17.

Як бачимо дрібношляхетський архів Федкевичів містить важливі документи XVII–XIX ст., що не лише фіксують дані з життя дрібних дідичів та чиншової шляхти, але й можуть слугувати джерелами до політичної та економічної історії Правобережної України.

Ми далекі від думки, що архів Федкевичів є типовим дрібношляхетським архівом першої половини XIX століття. Цікава історія цього роду в XVII – першій половині XVIII ст., що була пов'язана з багатьма відомими подіями тих часів, а також формування маєткового комплексу трьома поколіннями Федкевичів залишили по собі значну документальну спадщину, невелика частина якої була збережена, зібрана та доповнена їхніми нащадками, які мешкали в Київській губернії зі скромним статусом чиншової шляхти. Вочевидь значна частина дрібної шляхти мала менші збірки документів.

Разом з тим архів Федкевичів дозволяє скласти, принаймні, приблизну картину загального документального обсягу дрібношляхетських збірок Правобережної України. На нашу думку йдеться про щонайменше півмільйона документів, серед яких було й чимало унікальних пам'яток, а також, напевно, багато фальсифікатів. Частина цієї спадщини у вигляді засвідчених копій зберігається в тисячах справ про дворянське походження, а більша частина решти втрачена. Найбільшою ж є втрата відомостей про структуру більшості дрібношляхетських архівів та традиції з ним пов'язані, адже все це було невід'ємною частиною світу, який ми прагнемо дослідити.

Jewhen Czerniecki

Archiwum drobnoszlacheckie na Ukrainie Prawobrzeżnej w XIX stuleciu (na przykładzie Fedkiewiczów z guberni kijowskiej)

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony historii kształtowania się drobnoszlacheckich archiwów na ziemiach Prawobrzeżnej Ukrainy w XIX wieku. Ta problematyka jest rozpatrywana w kontekście kluczowych politycznych wydarzeń i przemian społecznych, które zachodziły na tych terenach podczas omawianego okresu. Przykładem drobnoszlacheckiego archiwum jest zbiór dokumentów rodziny Fedkiewiczów z guberni kijowskiej, który przypadkowo został skonfiskowany na początku lat 40. XIX wieku. Dzięki temu, w odróżnieniu od tysięcy innych podobnych zbiorów, zachował się do naszego czasu w Państwowym Archiwum Obwodu Kijowskiego. W artykule znajdziemy opisane losy rodziny Fedkiewiczów, a także los i strukturę ich archiwum.

Jewgen Chernetskiy

Archive minor-gentry Right-bank Ukraine in XIX century (for example Fedkiewicz from province of Kiev)

Summary

The article is dedicated to history of the formation minor gentry archives on Right-bank Ukraine in XIX century. These issues are considered in the context of key political events and social changes that occurred in these areas at the time of the period. An example minor gentry archive is a collection of family documents Fedkiewicz from the province of Kiev, which incidentally was confiscated at the beginning of the 40. nineteenth century. As a result, unlike the thousands of other similar collections, preserved to our time in the State Archive of Kiev Oblast. In this article you will find fate of family Fedkiewicz described, as well as the fate and structure of the archive.